

Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik

JASTRZĘBIE ZDRÓJ. OD WSI UZDROWISKOWEJ DO MIASTA-BLOKOWISKA

Artykuł poświęcony jest rozwojowi miasta Jastrzębie Zdrój w południowej części województwa śląskiego. W pracy zwrócono uwagę na problem ewolucji struktur: przestrzennej, funkcjonalnej i częściowo demograficznej, które w ciągu pół wieku sprawiły, iż nieduże (3 tys. mieszkańców, lata 60. XX w.) osiedle, o funkcjach uzdrowiskowych przekształciło się w duże demograficznie miasto i jeden z największych ośrodków górniczych w Europie (od lat 70. XX w.). Podkreślono fakt, iż to rozwój gospodarczy i zmiana funkcji miasta warunkowała gwałtowność procesów urbanizacji w aspekcie zarówno demograficznym, jak i przestrzennym.

Uwypuklono także kwestię, że już w latach 80. XX w. Jastrzębie Zdrój było największym w Polsce miastem-blokowiskiem (osiedla blokowe niemal całkowicie zdominowały przestrzeń miasta). Miasto stało się wręcz „przestrzennym zakładnikiem” nadprodukcji miejscowych tzw. fabryk domów, a w rzeczywistości prefabrykowanych bloków. Kwestią niemal nieznaną, a jednocześnie bardzo interesującą jest też fakt, że rozwój Jastrzębia Zdroju miał być także początkiem rozwoju nowej aglomeracji miejskiej liczącej ponad 400 tys. mieszkańców. Ostatecznie ten układ osadniczy zrealizowano tylko na etapie załączkowym.

W zakończeniu opracowania zwrócono uwagę na fakt, iż współcześnie miasto szuka nowych możliwości rozwoju, które mogą uzupełnić monofunkcyjność górnictwa węglowego, w pewnym stopniu mogą się także stać pewnym remedium na zauważalny proces kurczenia się demograficznego miejscowości. Z innej strony zwrócono także uwagę, że Jastrzębie Zdrój jest jednym z najbardziej znamienych polskich przykładów diametralnych zmian funkcjonalnych miasta, w krótkim okresie oraz niemal niespotykanej w kraju, krótkoterminowej dynamiki wzrostu liczby ludności miejskiej (1961–1976 – 2 815,2 %).

Słowa kluczowe: *Jastrzębie Zdrój, urbanizacja, miasto monofunkcyjne, osiedla blokowe*

1. Wstęp

Jastrzębie Zdrój uzyskało prawa miejskie w 1963 r., jako tzw. nowe miasto okresu socjalistycznego, jednak już od XIX w. pełniło funkcje wsi uzdrowiskowej na Górnym Śląsku. Funkcja ta zanikła w latach 90. XX w. jako konsekwencja prowadzonej tu eksploatacji górniczej oraz rozwoju funkcji mieszkaniowej.

Niniejsze opracowanie ma dwa cele. Pierwszym z nich jest prezentacja w ujęciu dynamicznym zmiany oblicza przestrzennego największego w Polsce obecnie ośrodka górnictwa węglowego, ze szczególnym uwzględnieniem roli wielokondygnacyjnej zabudowy mieszkaniowej z lat 70. i 80. XX w.

Drugą kwestią jest mało znana i ostatecznie nie zrealizowana koncepcja powołania swoistej aglomeracji miejskiej składającej się wyłącznie z tzw. nowych miast – z dzisiejszego punktu widzenia miast-blokowisk – w którym to zespole osadniczym Jastrzębie Zdrój miało pełnić rolę nadrzędną.

2. Wieś uzdrowiskowa

Jastrzębie Zdrój jest miastem stosunkowo młodym. W 2013 r. będzie obchodzić 50-lecie swojego istnienia. Jubileusz ten jest dość skromny, nawet jak na ośrodek zlokalizowany w obrębie województwa śląskiego, gdzie około połowy miast powstało po II wojnie światowej. Od większości tych miast różni je jednak fakt, że w zasadzie żadne z nich, może z wyjątkiem Tychów, nie przeszło tak dynamicznej rewolucji funkcjonalnej, przestrzennej, a przede wszystkim demograficznej.

Prawa miejskie Jastrzębie Zdrój uzyskało w 1963 r., jako rozbudowywany ośrodek o funkcjach górniczych i mieszkaniowych, powstały na zintegrowanym pod względem prawno-administracyjnym obszarze kilku zurbanizowanych wsi (Kania 1978). Rolę wiodącą odgrywało samo Jastrzębie Zdrój, w skład którego wchodziło Jastrzębie Dolne i Jastrzębie Górne. Niemniej pod względem demograficznym wyróżniały się tu także: Ruptawa i Moszczenica. Ostatecznie w granicach miasta znalazły się także inne zurbanizowane wsie i osady – Borynia, Bzie Górne, Bzie Dolne, Bzie Zameckie, Cisówka, Piaski, Skrzeczkowice, Szeroka, Szotkowice.

Większość z tych miejscowości miała genezę feudalną; niektóre jak Ruptawa czy Moszczenica XIII-wieczną. Istnienie Jastrzębia Górnego i Dolnego odnotowywane jest co najmniej od okresu późnośredniowiecznego. Do połowy XIX w. wszystkie wymienione miejscowości miały charakter wybitnie rolniczy. W latach 50. XIX w. von Schliebenowie – właściciele miejscowych dóbr – rozpoczęli poszukiwania na tym terenie węgla kamiennego. Zamiast tego paliwa odkryto jednak bogate źródła solankowe.

Już w następnym dziesięcioleciu Jastrzębie stało się znanym kurortem. W 1862 r. rozbudowywana infrastruktura, a przede wszystkim lecznicze solanki, przyciągnęły do tej miejscowości ok. 540 kuracjuszy (Fudziński 1983). Biorąc pod uwagę peryferyjną lokalizację miejscowości w obrębie państwa pruskiego był to bardzo przyzwoity wynik. W tym roku miejscowość uzyskała także formalnie nową nazwę z określeniem zdroj (niem. – *bad*) na początku.

Na początku XX w., a szczególnie w latach 30. w znaczącym stopniu rozbudowano infrastrukturę uzdrowska, przybyło wiele nowych sanatoriów. Miejscowość wyraźnie odróżniała się od rolniczego otoczenia pod względem funkcjonalnym i przestrzennym. W strukturze przestrzenno-funkcjonalnej pojawiło się w zasadzie całkiem nowe osiedle zintegrowane od strony południowo-zachodniej z wsiami Jastrzębie Górne i Dolne. W 1931 r. wszystkie trzy miejscowości liczyły około 3 500 mieszkańców, a większość mieszkańców zatrudniona była poza rolnictwem. Przede wszystkim w miejscowych obiektach uzdrowskich oraz w kopalniach w rejonie Rybnika i Wodzisławia Śląskiego.

Początek końca uzdrowska nastąpił w 1955 r., kiedy to rozpoczęto budowę dwóch pierwszych kopalń – „Jastrzębie” i „Moszczenica”. Paradoks sytuacji polegał właśnie na tym, że to w 1955 r., uzdrowsko przyjęło największą w swej historii liczbę kuracjuszy – ok. 7 tysięcy. W latach 1946–1978 w Jastrzębiu Zdroju leczyło się ogółem 117,6 tys. osób (Januła, Winnicki 1988). Budowa kopalń spowodowała także wyraźny wzrost liczby mieszkańców, których liczba wzrosła o 128,6 % z 1,4 tys. w 1945 r. do 3,2 tys. w 1960 r.

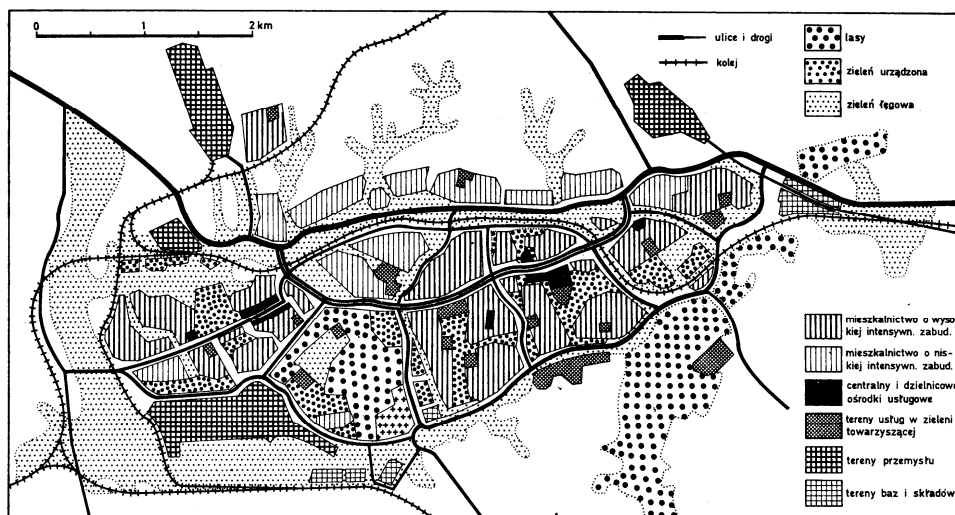
3. Nowe miasto

Rozwój górnictwa w rejonie Jastrzębia Zdroju determinował powstanie nowego organizmu osiedleńczego, związanego z miejscowym rynkiem pracy. Plany budowy nowego miasta o funkcjach mieszkaniowych zaczęto omawiać już w 2 połowie lat 50. XX w. Po licznych zmianach koncepcji lokalizacyjnych w 1959 r. zatwierdzono na forum wojewódzkim budowę tzw. nowego miasta, z przewidywaną liczbą ludności 60 tys. mieszkańców w 1975 r. (rys. 1).

Pierwszorzędną funkcją miasta miała być funkcja mieszkaniowa, rozumiana dosłownie jako zaplecze mieszkalne dla górnictwa. Inne funkcje miały mieć charakter drugo- i trzeciorzędny, w każdym razie uzupełniający. W planie budowanego miasta zwracano uwagę na takie funkcje jak: kulturalno-usługowa, komunikacyjna czy usługowa względem okolicznego rolnictwa. Funkcje uzdrowską wskazano jako piątą z kolei i podtrzymywaną w ograniczonym zakresie (Januła, Winnicki 1988).

Plan zakładał budowę miasta z wyodrębnioną strefą rozdzielnych jednostek osiedleńczych, wyraźnie oddzielonych od terenów przemysłowo-górnictwowych.

Strefa ta miała być uzupełniona tzw. Ogólnomiejskim Centrum Usługowym. Całość miała być „spięta” nowoczesnym systemem drogowym, z wyeksponowaną drogą średnicową.

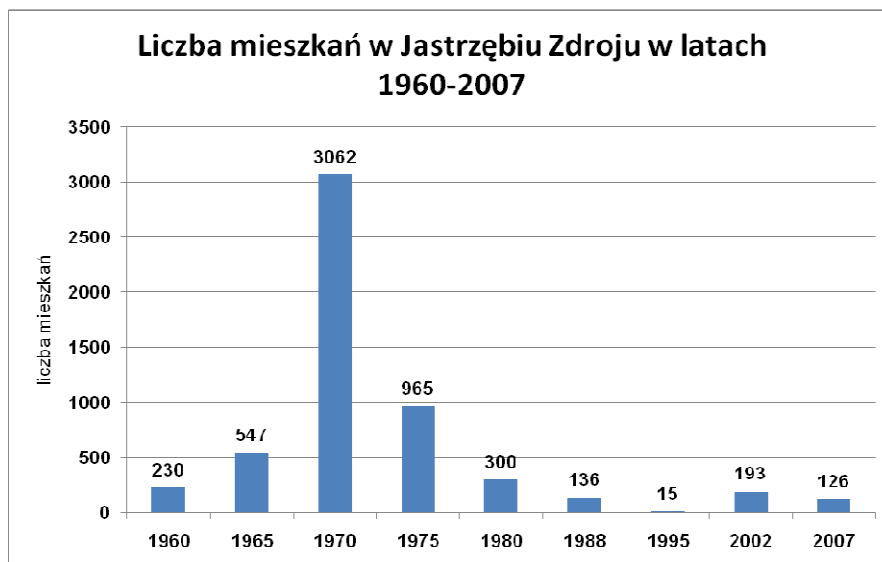

Rys. 1. Projekt urbanistyczny Jastrzębia Zdroju z 1960 r.

Źródło: E. Januła, Z. Winnicki (1988)

4. Miasto-blokowisko

Jastrzębie Zdrój pod koniec lat 60. i w latach 70. zaczęło się przekształcać w duży ośrodek o funkcjach mieszkaniowych. Nowe osiedla wyrastały w tempie nieznanym bodaj w całej Polsce. Bloki oddawano nawet na terenach nieuzbrojonych. Jednoczesne uzbrojenie i oddanie do użytkowania bloku było na porządku dziennym. Notorycznie zmieniano koncepcje urbanistyczne, architektoniczne i uwarunkowania techniczne – tak osiedli, jak i poszczególnych bloków. Rozwojem miasta zaczęły sterować dwie tzw. fabryki domów zlokalizowane w samym Jastrzębiu. Jedna z nich z powodzeniem wystarczała do stopniowej rozbudowy miasta. Były dwie, a miasto stało się ich niemal wyłącznym rynkiem zbytu. W związku z tym miało tu miejsce zjawisko nadprodukcji gotowych elementów prefabrykowanych, swoista „klęska urodzaju”. Tylko w 1970 r. oddano do użytku w Jastrzębiu 3 062 mieszkania (Januła, Winnicki 1988). Generalnie szczytowe tempo budowy mieszkań przy padało na lata 1969–1973 (rys. 2).

Rys. 2. Dynamika przyrostu nowych mieszkań w Jastrzębiu Zdroju

Ź r ó d ł o: E. Januła, Z. Winnicki (1988)

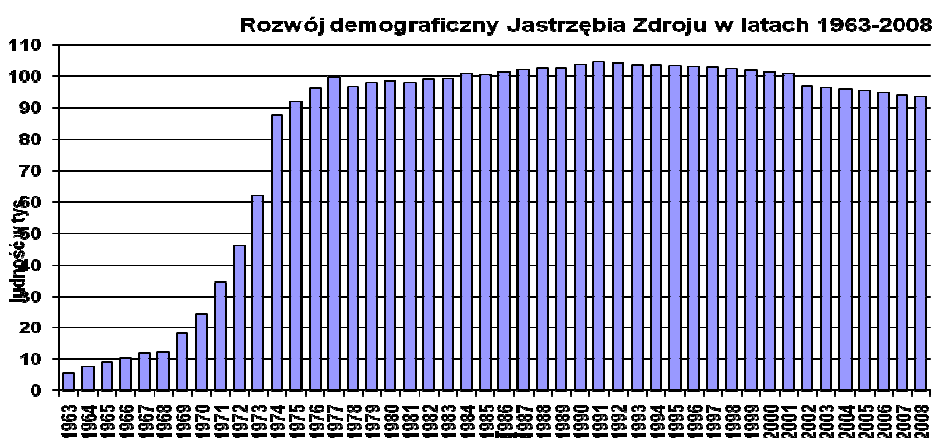
Budowę osiedli mieszkaniowych dla pracowników kopalń rozpoczęto w 1959 r. W latach 1959–1965 powstał Zdrój i osiedle „Przyjaźń”. Potem do końca lat 70. powstały następujące osiedla: „Pionierów” (1966–1972), „Gwarków” (1970–1973), „Barbary” (1971–1975), „Arki Bożka” (1972–1973), „Morcinka” (1972–1979), „Staszica” (1975–1981) oraz „Osiedle Chrobrego” wybudowane w 1979 r. (Krypczyk 1984).

Oczywiście za rozwojem blokowisk nie nadążano z budową infrastruktury społecznej, komunikacyjnej i innych instytucji potrzebnych dla w miarę normalnego funkcjonowania społeczności wielkomiejskiej. Dopiero w II połowie lat 70. zaczęło się w tej mierze stopniowo poprawiać.

Najmniej korzystnym elementem rozwoju osiedli mieszkaniowych w Jastrzębiu Zdroju były odstępstwa od planów urbanistycznych i technicznych. Z powodu braku dźwigów budowano na przykład więcej budynków 11-kondygnacyjnych, łączonych w tzw. super jednostki, zamiast pierwotnych punktowców. Raziła monotonia architektoniczna jako efekt stosowania niemal wyłącznie elementów prefabrykowanych.

Analizując dynamikę zaludnienia Jastrzębia Zdroju od momentu otrzymania praw miejskich, tj. 1963 r. do końca lat 70. XX w., stwierdzono przyrost liczby ludności do 1977 r., przy czym najwyższy wzrost o prawie 50% w odniesieniu do roku poprzedzającego wystąpił w 1969 r. Znaczące przyrosty odnotowano także w pierwszej połowie lat 70., co spowodowane było m.in. budową kopalń oraz powstawaniem nowych miejsc pracy. Jednym z czynników wzrostu liczby

mieszkańców był przyrost migracyjny, który w szczytowej swej fazie w latach 1971–1975, osiągnął liczbę 8–9 tys. rocznie. Innym elementem wpływającym na zwiększenie się liczby ludności miasta był przyrost naturalny (Żmuda 1975). Generalnie liczba ludności w okresie od 1961 r., a więc na 2 lata przed otrzymaniem praw miejskich, do 1976 r. wzrosła z 3,3 tys. do 96,2 tys. Przyrost w ciągu 15 lat wyniósł zatem aż 2 815,2 %. W 1973 r. Jastrzębie Zdrój było miastem już ponad 50-tysięcznym, a od 1984 r. – miastem 100-tysięcznym (rys. 3).

Rys. 3. Dynamika wzrostu liczby ludności w Jastrzębiu Zdroju w latach 1963–2008

Źródło: oprac. własne

Rozwój blokowisk Jastrzębia umocowany był rzecz jasna na solidnej bazie ekonomicznej zmonopolizowanej przez górnictwo węglowe. Na terenie miasta w okresie przed zmianą ustrojową przełomu lat 80./90. XX w. pracowały 4 potężne kopalnie węgla kamiennego: „Borynia”, „Jastrzębie”, „Moszczenica” i „Zofiówka” oraz piąta – „Pniówek” w sąsiednich Pawłowicach. Zatrudnienie w samym górnictwie wynosiło w 1993 r. aż 39,6 tys. osób. Do dziś Jastrzębie Zdrój, obok Katowic i Rudy Śląskiej, jest największym ośrodkiem górnictwa węglowego w Polsce i jednym z największych na świecie.

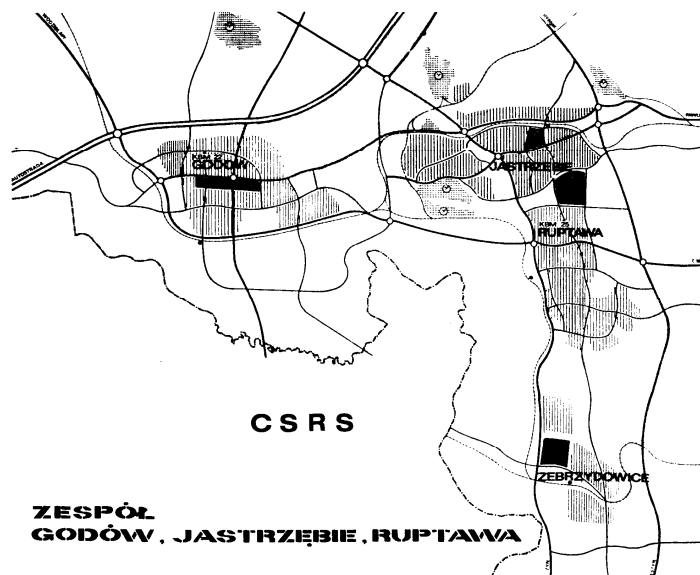
5. Niezrealizowana koncepcja aglomeracji miast-blokowisk

Skala rozwoju demograficznego Jastrzębia Zdroju w latach 70. XX w. była imponująca, ale niosła także za sobą wiele problemów: przestrzennych, ekonomicznych, społecznych, a zwłaszcza infrastrukturalnych. Dodatkowo realizowane plany rozwoju górnictwa węglowego na obszarze miasta, jak również

w jego najbliższym sąsiedztwie, stwarzały potrzebę dalszego, w gruncie rzeczy niekontrolowanego, rozwoju miasta. Docelowo miało ono mieć około 200 tys. mieszkańców i wyprzedzić w rozwoju ludnościowym, nadrzędny w tym regionie – Rybnik.

Dalszy rozwój miasta w latach 80. XX w. nie przebiegał już tak dynamicznie, jak w latach wcześniejszych. Dynamika zaludnienia Jastrzębia Zdroju w latach 80. wykazywała nieznaczne przyrosty liczby ludności, średnio o pół procenta. W okresie tym zanotowano także dwukrotny niewielki spadek liczby mieszkańców, tj. w 1981 r. i 1985 r. (rys. 3).

Dynamika rozwoju miasta oraz rozwój górnictwa na południe od miasta (Kaczyce) determinował potrzebę opracowania nowej wizji zagospodarowania mikroregionu jastrzębskiego. Efektem działań planistycznych była strategia powstania i rozwoju nowej aglomeracji miejskiej z głównym ośrodkiem w Jastrzębiu Zdroju. Pozostałe nowe miasta to: Godów z docelową liczbą ludności 90 tys. mieszkańców, Ruptawa z populacją 35 tys. oraz mniejsze zespoły osadnicze w Zebrzydowicach i ostatecznie później w Kaczycach i Pawłowicach. Te ostatnie miały być zresztą alternatywą planistyczną dla Jastrzębia w latach 50. ubiegłego stulecia. Docelowo ta swoista aglomeracja miast-blokowisk miała liczyć 300–400 tys. mieszkańców (Januła, Winnicki 1988). Jej rdzeń stanowiła odwrócona litera L, a kształt determinowany był przebiegiem granicy państwowej z ówczesną Czechosłowacją (rys. 4).

Rys. 4. Projekt nowej, ostatecznie nie w pełni zrealizowanej aglomeracji miast o funkcjach mieszkaniowych, miast-blokowisk

Źródło: E. Januła, Z. Winnicki (1988)

O ile lokalizacja „nowych miast” z punktu widzenia różnych uwarunkowań geograficznych nie mogła budzić żadnych wątpliwości, o tyle dyskusyjne było same powołanie takiego zespołu, mając na uwadze liczne problemy związane z funkcjonowaniem i rozwojem głównego miasta tego zespołu – Jastrzębia. Ostatecznie plany rozwoju nowej aglomeracji miejskiej zostały zarzucone, w takim samym stopniu z powodów ekonomicznych, co organizacyjnych. Godów czy Ruptawa (ta druga obecnie w granicach Jastrzębia Zdroju) weszły w skład, bardzo licznej na obszarze Polski, grupy niezrealizowanych założeń miejskich, które zawsze stanowiły rozdzźwięk pomiędzy teorią a praktyką relacji baza ekonomiczna–umiastowienie (Krzysztofik 2006).

W okresie późniejszym rozwinęły się jedynie powiązane z górnictwem kilkutyśięczne blokowiska w Kaczycach i Pawłowicach. Leżące kilka km na wschód od Jastrzębia Zdroju Pawłowice, liczące obecnie ponad 10 tys. mieszkańców, są największą w Polsce „wsią-blokowiskiem”.

6. Jastrzębie w latach 90. XX w. i 2000 r.

Jastrzębie Zdrój jest jednym z nielicznych miast województwa śląskiego, które transformację społeczno-gospodarczą końca XX w., rozumianą tu jako trwałość bazy ekonomicznej, przeszło stosunkowo łagodnie. Najbardziej zauważalnym elementem było połączenie dwóch niezależnych kopalń „Jastrzębie” i „Moszczenica” w jedną pod nazwą „JAS-MOS”. Niezależnie od tego nadal pracują kopalnie „Borynia” i „Zofiówka” oraz „Pniówek” w sąsiednich Pawłowicach. Istnieją także wdrażane już plany dalszego rozwoju górnictwa węglowego w granicach miasta.

Rozwój górnictwa węglowego i funkcji mieszkaniowych oraz tego konsekwencje sprawiły także, że ostatecznie w 1994 r. zaprzestało działać jastrzębskie uzdrowisko. Jego problemy i depresja akcentowały się znacząco już w latach 80. XX w. Funkcje zdrojowiska, które uaktywniły rozwój miejscowości w XIX w. pozostały już tylko w nazwie miasta oraz w pojedynczych obiektach infrastrukturalnych związanych w głównej mierze ze strefą przestrzenną dawnego źródła.

Zmianą zauważalną jest spadek liczby ludności wraz ze spektakularnym każdorazowo przekroczeniem granicy zaludnienia poniżej 100 tys. mieszkańców, a co miało miejsce w 2002 r. Najwyższy wskaźnik zaludnienia Jastrzębie Zdrój osiągnęło w 1991 r. – 104,6 tys. mieszkańców. Od tego momentu zauważalny jest powolny, aczkolwiek trwały ubytek liczby ludności (rys. 3). W 2008 r. w mieście mieszkało 93,5 tys. mieszkańców. W ciągu niespełna 20 lat miasto straciło około 10% populacji. Analizując dynamikę zaludnienia Jastrzębia Zdroju dla okresów pięcioletnich stwierdzić można, iż ubytek zaludnienia notuje się od 1993 r. (tab. 1).

T a b e l a 1

Dynamika zmian liczby ludności Jastrzębia Zdroju
w okresach pięcioletnich

Lata	Dynamika zaludnienia (w %)
1963–1967	119,2
1968–1972	279,3
1973–1977	61,3
1978–1982	2,5
1983–1987	2,9
1988–1992	1,6
1993–1997	–0,8
1998–2002	–5,4
2003–2007	–2,6

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie *Roczniki Statystyczne Województwa Katowickiego* (1964–1986) oraz (1995–1999); *Roczniki Demograficzne* (1987–1994); *Roczniki Statystyczne Województwa Śląskiego* (2000–2009); *Bank Danych Regionalnych GUS*.

Zmniejszanie się liczby ludności spowodowane było częściową restrukturyzacją górnictwa, niskim przyrostem naturalnym oraz odpływem migracyjnym wynikającym z nieatrakcyjności miasta dla grup społecznych czy zawodowych nie związanych bezpośrednio z górnictwem węglowym. Z badań wynika, że od połowy lat 90. właśnie odpływ migracyjny jest dominującym elementem kształtującym przyrost rzeczywisty w Jastrzębiu Zdroju, ubytek migracyjny zdominował przyrost naturalny, typ H w typologii Webba (tab. 2).

T a b e l a 2

Przyrost rzeczywisty w Jastrzębiu Zdroju w latach 1975–2008

Lata	Przyrost naturalny	Saldo migracji	Typ klasyfikacji Webba
1975	1 990	1 436	B
1980	1 550	–921	A
1985	1 491	–1 168	A
1990	1 002	–71	A
1995	718	–799	H
2000	406	–836	H
2005	264	–709	H
2008	362	–855	H

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie *Rocznik Statystyczny Województwa Katowickiego* (1976, 1981, 1986, 1991, 1996); *Rocznik Statystyczny Województwa Śląskiego* (2001, 2006); *Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie śląskim* (2009).

Elementem trwałym w rozwoju miasta jest jego fizjonomia urbanistyczna z dominantą dużych osiedli bloków wielokondygnacyjnych oraz rozproszonych w granicach miasta dużych wsi zurbanizowanych, jako zaplecza eksploatacyjnego podziemnego górnictwa węglowego. Znaczący przerost obszaru administracyjnego nad zwartymi terenami osiedleńczymi i przemysłowymi jest w Jastrzębiu Zdroju bardzo charakterystyczny. O ile w przypadku większości średnich i dużych miast zlokalizowanych poza południową Polską wynika on przede wszystkim, z procesów aneksacji administracyjnej opartej o zjawisko suburbanizacji, o tyle w Jastrzębiu, ale także w niektórych innych ośrodkach przemysłowych takich jak – Dąbrowa Górnicza, Jaworzno czy Kędzierzyn-Koźle, przerost ten podyktowany jest lub był zabezpieczeniem w granicach miasta zwartych obszarów rzeczywistego lub potencjalnego rozwoju przemysłu czy górnictwa.

W krajobrazie samego Jastrzębia Zdroju, w jego granicach administracyjnych widoczne są *de facto* dwie zaznaczające się struktury – „miasto-blokowisko” oraz otoczenie o charakterze wiejskim-zurbanizowanym, stanowiącym przeszczerzeń dla bieżącego i przyszłego rozwoju górnictwa węglowego. Transformacja systemowa przyniosła paradoksalnie elementy modernizacyjne w strukturze funkcjonalnej i infrastrukturalnej wielkich blokowisk jastrzębskich.

Po pierwsze wzbogacono i urozmaicono infrastrukturę społeczną i ekonomiczną. Braki lat 80. XX w. w tym względzie zawsze były szczególnie dotkliwe w wielkich osiedlach mieszkaniowych, co w przypadku ośrodka takiego jak Jastrzębie Zdrój, odnosi się praktycznie do całego miasta. Rzecz jasna uzupełnienia w głównej mierze dotyczą handlu, także wielkopowierzchniowego, jak i wybranych usług podstawowych dla ludności. Skromna jest oferta związana z usługami wyższego rzędu zwłaszcza z zakresu kultury i sztuki. Nie powiodła się do końca również podjęta próba umocowania w mieście szkolnictwa wyższego (filia Uniwersytetu Śląskiego).

Drugim elementem, który wpływa pozytywnie na trwałość rozwoju osiedli blokowych w Jastrzębiu Zdroju to wysoki współczynnik zatrudnienia, a także osób przebywających na wcześniejszych emeryturach górniczych. Fakt, iż w obu przypadkach pobierane uposażenie jest wyższe zarówno w odniesieniu do średniego uposażenia w przemyśle, jak również wysokości przeciętnej emerytury, wpływa korzystnie na substancję mieszkaniową miasta. Zasobność mieszkańców miasta wpływa nie tylko na ograniczenie potencjalnej dewastacji tkanki mieszkaniowej jako całości, powodowanej strukturalnymi problemami społecznymi, ale przede wszystkim ułatwia stopniową jej modernizację. Stosunkowo wysoka dochodowość gospodarstw domowych ogranicza też, co istotne tak powszechne zjawisko jak nie opłacanie czynszów lub opłat na rzecz spółdzielni mieszkaniowych czy wspólnot. Wykluczenie społeczne ma zresztą w porównaniu np. z sąsiednimi Żorami ograniczony charakter. W odniesieniu do Żor, mających zbliżoną genezę, a jednocześnie wielkie problemy ekonomiczne

wynikające z likwidacji górnictwa, Jastrzębie Zdrój było wręcz do pewnego stopnia „miastem-wybawicielem”.

Problemem Jastrzębia Zdroju jest raczej przeciętny niski stopień skolaryzacji i aspiracji życiowych ogółu mieszkańców miasta, na co zwrócili uwagę F. Kłossowski, J. Runge (2006). Z innej strony, Jastrzębie Zdrój jako „mega-blokowisko” powiązane z przemysłem wydobywczym, nie jest atrakcyjnym miejscem do zamieszkania czy nawet pozostania młodszych generacji o wyższych aspiracjach życiowych. Monopolizacja bazy ekonomicznej wyraźnie wpływa na możliwości rozwoju wspomnianych aspiracji.

Problemem jest też brak wyraźnie wyeksponowanego centrum miasta, jako alternatywnej jednostki funkcjonalnej, która mogłaby uzupełnić wyraźnie odczuwany brak na osi: miejsce pracy – miejsce zamieszkania – miejsce spędzania wolnego czasu i realizacji pozamieszkaniowych i pozazawodowych potrzeb życiowych. Funkcje centralne są wyraźnie rozproszone w przestrzeni miasta, mają charakter endogeniczny i nie stanowią znacząco atrakcyjnej oferty dla mieszkańców sąsiednich miast i gmin.

Próby zróżnicowania funkcji miasta, idące zwłaszcza w kierunku umocnienia w nim jednostek szkolnictwa wyższego, jakkolwiek ważne, mają ograniczoną rolę w poprawie wizerunku miejscowości. Decyzje o rozbudowie górnictwa jastrzębskiego skazują miasto raczej na swoiste dalsze ujednolicanie się i utrwalanie struktury społeczno-zawodowej.

Wizerunkowi miasta nie sprzyja także dość spektakularny, nie tylko w skali kraju, ale i Unii Europejskiej fakt odcięcia blisko stutysięcznego miasta od sieci powiązań pasażerskich w ruchu kolejowym. W Polsce jest to największe miasto, w którym zawieszono kolejowy ruch pasażerski. Linia ta przebiega, co należy podkreślić, w sąsiedztwie co najmniej trzech większych osiedli mieszkaniowych oraz samej części śródmiejskiej miasta.

W kwestii dostępności komunikacyjnej wizerunek ten na pewno poprawi budowana obecnie (2010 r.) autostrada A1 z Ostrawy i dalej południa Europy do Gdańska przez Łódź. Jej przebieg powinien pomóc w zróżnicowaniu struktury przemysłowej miasta, jak i pojawienia się nowych inwestycji z takich m.in. dziedzin gospodarki jak logistyka.

7. Zakończenie

W przestrzeni geograficznej Polski blokowiska stanowią z reguły pewne fragmenty dużych miast, względnie ich dzielnice. W przypadku Jastrzębia Zdroju mamy do czynienia ze zdominowaniem miasta przez osiedla blokowe, to one *de facto* decydują o miejskim charakterze miasta, stanowią jego trzon. Ostatecznie tworzą formę nazwaną w niniejszej pracy jako „miasto-bloko-

wisko”. Jastrzębie Zdrój nie jest jedynym tego typu miastem w Polsce, jest ich wiele. Indywidualność Jastrzębia Zdroju w tej mierze wynika raczej z jego wielkości. W zasadzie jest to drugie po Tychach największe w kraju blokowisko, które otrzymało prawa miejskie i posiada je nadal. Duże „miasta-blokowiska”, takie jak Nowa Huta czy Zagórze zostały wchłonięte w obręb sąsiednich większych miast – odpowiednio Krakowa i Sosnowca.

Istnienie „miast-blokowisk”, a nawet „wsi-blokowisk”, takich jak sąsiednie Pawłowice pokazuje, że zespoły osadnicze tego typu są efektem przede wszystkim specyfiki lokalnej bazy ekonomicznej. W większych ośrodkach, o starszej genezie mogą być, czy były próbą pozytywnej odpowiedzi na lokalne problemy społeczne, rozumiane jako polepszenie dotychczasowych warunków mieszkaniowych – rozgęszczanie dzielnic zwartej zabudowy, zasiedlanie mieszkań o lepszych parametrach technicznych, metrażu. W przypadku Jastrzębia Zdroju ich jedynym celem było osiedlenie pracowników blisko miejsca pracy, a więc aspekt bardziej ekonomiczny niż społeczny. Przykład ten pokazuje także, że osiedla blokowe mogą stanowić przestrzenie zupełnie niepowiązane z wcześniej istniejącym miastem; funkcjonować w oderwaniu od niego, stanowiąc charakterystyczne monofunkcyjne pod wieloma względami enklawy. Ten typ osadnictwa jakkolwiek nie nowy, na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim znany już od XIX w., w tym przypadku poraża jednak skalą i potencjałem demograficznym.

Siła „miast-blokowisk” w sprzyjających warunkach może się nawet zaznaczyć także w postaci niezrealizowanej co prawda koncepcji „aglomeracji blokowisk” i już całkiem realnych przypadków, gdzie „miasto-blokowisko” podporządkowuje i marginalizuje, wchłonięte w swój obręb starsze miasto (Stalowa Wola *versus* Rozwadow), czy jak to ma miejsce w Kędzierzynie-Koźlu współtworzy tzw. *miasto-zlepieniec*, powstałe na bazie wcześniejszej interurbacji.

LITERATURA

- Fudziński J., 1983, *Jastrzębie Zdrój – początki i rozwój uzdrowiska*, Kroniki rybnickie I, Rybnik.
- Januła E., Winnicki Z., 1988, *Jastrzębie Zdrój. Najmłodsze miasto Polski Ludowej* [w:] Imbs H. (red.), *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Przestrzeń*, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź.
- Kania T., 1978, *Jastrzębie-Zdrój – miasto rozwojowe*, „Miasto”, z. 10.
- Kłosowski F., Runge J., 2006, *Ekonomicko-spolecenske premeny novych mest Slezkeho vojvodstvi* [w:] Prokop R. (red.), *Vyvojove promeny postsocialistických mest ostravskeho a hornoslezkeho regionu v podminkach transformacie*, red. Slezsky ustav Slezkeho zemskeho muzea v Opave, Opava, Nakladelstvi Tilia, Senov u Ostravy.

- Krypczyk H., 1984, *Miasto węgla* [w:] Mendiowska A. (red.), *Jastrzębie Zdrój*, Jastrzębskie Towarzystwo Społeczno-Kulturowe.
- Krzysztofik R., 2006, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie śląskim*, 2009, Urząd Statystyczny, Katowice.
- Roczniki Demograficzne*, 1987–1994, GUS, Warszawa.
- Roczniki Statystyczne Województwa Katowickiego*, 1964–1986, WUS, Katowice.
- Roczniki Statystyczne Województwa Katowickiego*, 1995–1999, WUS, Katowice.
- Roczniki Statystyczne Województwa Śląskiego*, 2000–2009, Urząd Statystyczny, Katowice.
- Żmuda S., 1975, *Z badań nad Rybnickim Okręgiem Węglowym*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.

JASTRZĘBIE ZDRÓJ. FROM SPA-VILLAGE TO CITY OF PREFABRICATED BLOCKS

The aim of this paper is to provide an overview on City of Jastrzębie Zdrój development (the southern part of Silesian Province). A key question has been an evolution of urban structures: spatial, functional and also partly demographic, which determined a fact that some small settlement (about 3 thousands inhabitants; the sixties of the last century) with spa functions changed on demographically big city and one of the greatest mining-centre in Europe (the seventies of the last century).

Economic development and changes of urban functions determined the suddenness of the urbanization processes both demographic and spatial issues. Jastrzębie Zdrój was already the greatest Polish city of prefabricated blocks in the eighties of the last century. It should be underline that estates of prefabricated blocks completely dominated ownscape in presented city. It is interesting that local companies that were specialized on prefabricated blocks “took city (spatial) hostage”.

Former, spatial plans of urban development for city intended that Jastrzębie Zdrój could be a centre of new urban agglomeration with population about 400 thousands inhabitants, too. Only embryonic form of the urban agglomeration has been created in the end.

Contemporary Jastrzębie Zdrój tries to find new possibilities of development, that can be complements of coalmining and partly slow down process of demographic shrinkage. Jastrzębie Zdrój is the one of the most characteristic Polish examples of diametrically functional changes of city in the short period of time and very seldom short-time dynamics of urban population growth (1961–1976 – 2 815,2%).

Dr Iwona Kantor-Pietraga, dr Robert Krzysztofik
Katedra Geografii Ekonomicznej Uniwersytetu Śląskiego